

ALAKZATLEXIKON

A MAGYAR NYELV KÉZIKÖNYVEI XV.

Sorozatszerkesztő:

KISS GÁBOR

Alakzatlexikon

A retorikai és stilisztikai
alakzatok kézikönyve

Főszerkesztő:
SZATHMÁRI ISTVÁN

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2008

Megjelent az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával

Főszerkesztő:
SZATHMÁRI ISTVÁN

Szerkesztők:
KOZOCSA SÁNDOR GÉZA
V. RAISZ RÓZSA

Lektor:
BENCZE LÓRÁNT
GÁSPÁRILÁSZLÓ

A szócikkeket írták:

Aczél Petra (A. P.), Boda István Károly (B. I. K.), Bodáné Porkoláb Judit (P. J.),
Csetnekiné Bodnár Ildikó (B. I.), Cs. Jónás Erzsébet (Cs. J. E.), Czetter Ibolya (Cz. I.),
Domonkosi Ágnes (D. Á.), Eőry Vilma (E. V.), Gellénné Körözi Eszter (G. K. E.),
Heltainé Nagy Erzsébet (H. N. E.), Jakusné Harnos Éva (J. H. É.), Jenei Teréz (J. T.),
Kocsány Piroska (K. P.), Kornyané Szoboszlay Ágnes (K. Sz. Á.),
Kozocsa Sándor Géza (K. S. G.), Lőrincz Julianna (L. J.), Minya Károly (M. K.),
Mózes Huba (M. H.), Mózesné Kabán Annamária (K. A.), Nagy L. János (N. L. J.),
Némethné Varga Andrea (N. V. A.), Pethő József (P. J.), V. Raisz Rózsa (V. R. R.),
Rozgonyiné Molnár Emma (R. M. E.), Sájter Laura (S. L.), Szathmári István (Sz. I.),
Szikszainé Nagy Irma (Sz. N. I.), Tátrai Szilárd (T. Sz.), Tuba Márta (T. M.)

ISSN 1589-4371
ISBN 978 963 9902 02 2

© Tinta Könyvkiadó, 2008

Kiadja a TINTA Könyvkiadó
Felelős kiadó a TINTA Könyvkiadó vezetője
Borítóterv és tipográfia: Temesi Viola
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Olvasószerkesztő: Mandl Orsolya
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika

Előszó

A Stíluskutató csoportról, az alakzat fő problémáiról, a szócikkek felépítéséről

1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport 6-7 évi közös munkával (az OTKA anyagi támogatásával) megszerkesztette az első magyar nyelvű alakzatlexikont. Természetesen külföldi munkák rendelkezésre álltak, és itthon is támaszkodhattunk bizonyos előzményekre, elsősorban a Világirodalmi lexikon alakzatszócikkeire – ezek nagy részét Fónagy Iván írta – és Szabó G. Zoltán–Szörényi László „Kis magyar retorika” című munkájára (Tankönyvkiadó. Bp. 1988.). Célunk az volt, hogy a mának megfelelő tudományos megalapozottságú, ugyanakkor gyakorlati igényeket is kielégítő, rendszeres alakzatlexikont adjunk az olvasó kezébe.

Hogy e sajátos lexikon létrejötte, elméleti háttere, felépítése, a szócikkek szerkezete világot legyen az olvasó számára, röviden ki kell térnünk a következőkre:

- a) a Stíluskutató csoport és munkamódszere;
- b) miért választottuk az alakzatok vizsgálatát?;
- c) az alakzatok leírásának, rendszerezésének alapproblémái;
- d) a szócikkek felépítése.

2. A Stíluskutató csoportról. – A csoport 1970-ben kezdte meg munkáját: az ELTE akkori két magyar nyelvészeti tanszékének a stilisztikával foglalkozó tanárai voltak az alapítók. Az első tanácskozáson – amelyen az akkori terveinket, elképzeléseinket ismertettem – olyan egyéniségek is részt vettek, mint Balázs János, Kovalovszky Miklós és Martinkó András, ők, különösen Balázs János, készséggel támogatták munkánkat a későbbiek során is. Az első évtizedben inkább csak közös gondjainkról, a stilisztika egyetemi oktatásának az elméleti és módszertani kérdéseiről tanácskoztunk. A hetvenes évek végétől fokozatosan bővült a csoport más fővárosi intézmények és a vidéki, valamint határon túli egyetemek, főiskolák (Pécs kivételével) stilisztikaoktatóival és -kutatóival. Tagjaink száma 2007-ben már meghaladta a harmincat. A nyolcvanas évek végéig a 19–20. század fordulójának a nyelvével és stílusával foglalkoztunk. Ennek eredménye az akkori Tankönyvkiadó gondozásában 1989-ben megjelent könyvünk: Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseinél (szerk.: Fábíán Pál és Szathmári István. Bp.). 1992-től kutatásunk tárgya a két világháború közötti stílusirányzatok vizsgálata volt. A hangsúlyt azonban először a stíluselméletre tettük. Egyfelől mert a stilisztika az utóbbi fél évszázadban válságba jutott. Igaz, önálló tudományággá válni addig nem tudott, mivel nem a saját problematikájából nőtt ki (hanem főként a retorikából); mivel elkülönülésétől (a 19. század első felétől) mindig a nyelvészettől, ritkábban az irodalomtudománytól kapta az indíttatásokat; mivel felvállalta a szépirodalmi stílus vizsgálatát; mivel – immár a magyarországi stilisztika felé fordulva – nálunk igazán kiemelkedő tudós művelője az egy Zolnai Béla kivételével nem volt, iskolát azonban ő sem teremtett; végül mivel hátrányosan érintette stilisztikánkat az is, hogy 1950-től mintegy három évtizeden át az ak-

kori nyugati, modernnek számító nyelvészeti és irodalmi irányzatok (a strukturalizmus stb.) politikai okokból itt nem válhattak ismertté. Mindamellet – elsősorban az úgynevezett funkcionális stilisztika – nem jelentéktelen eredményt ért el ekkoriban is. A stilisztikai vizsgálódások azonban főként a nyolcvanas évek elejétől részben átesúsztak a szövegtan, a pragmatika, a poétika stb. területére. Kívánatosá vált tehát a stilisztika elméleti háttérének korszerűvé és egyben megalapozottabbá tétele. A stíluselméleti kérdésekkel való foglalkozásunknak másik oka a nyelv- és irodalomtudománynak a szinte forradalmi átalakulásában keresendő. Kiszélesedett ugyanis a nyelvtudomány (modern szemantika, szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika, kognitív nyelvészet stb.), és szintén fellendült a modern irodalomelmélet, poétika, retorika stb.

Ilyen indíttásra született a „Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)” című kötetünk (szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996.). Másik vállalkozásunk eredménye a következő futamidőben a „Stilisztika és gyakorlat” című kötet (szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1998.), amely mintegy működés közben igyekszik bemutatni a különböző stíloselemzési, megközelítési módokat.

A stilisztika az ezredforduló felé haladva felzárkózott az önálló tudományágak sorába. Szabó Zoltán ezt állapította meg utóbb említett kötetünkről szóló recenziójában is: „... az ismertetett kötet mindenképpen megfelel a korszerűség mai igényeinek. És ugyanakkor az egész szakma több évtizedes stagnálása után a kitörést, a feltörést, a pozitív irányú fejlődést reprezentálja.” (Magyar Nyelvőr. 123. 1999: 135.) Ezzel elérkeztünk az alakzatkutatáshoz.

3. Miért választottuk központi témául a továbbiakban az alakzatot?

Az alakzat – mint ismeretes – a klasszikus retorika alapfogalma. Az alakzatok – ahogy Fónagy Iván utal rá (Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp. 1990. 18) – „Nem csak a lírai költemény, az elbeszélés és a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez intézett kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek.” És akkor még nem szóltunk a mindennapi – elsősorban a beszélt – nyelvben betöltött szerepéről. Vagyis az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt. Megjegyzem, napjainkban a költészetbeli szerepük is megnőtt. Így érthető az is, hogy Arisztoteléstől napjainkig hol a retorika, hol a nyelvtudomány, hol az irodalomtudomány keretében így vagy úgy, mindig foglalkoztak az alakzatokkal, de – különösen korábban – inkább a szűk gyakorlat felől, illetve később is a jelzett tudományok szemléletétől, elméleti háttérétől, módszerétől függően (lásd pl. a liège-i, sajátos felépítésű retorikát, amely éppen az alakzatokon alapul). Ezért ma is vitatott az alakzatok meghatározása, rendszerezése, bizonytalan a számuk stb. (lásd a Világirodalmi lexikon „alakzat, hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat” címszavát). És bár az újabb retorikák – mindenekelőtt H. Lausberg sokat forgatott „Handbuch der literarischen Rhetorik” című munkája (München. 1960.) – és az újabb vizsgálódások (pl. nálunk Adamik Tamás nemrégiben megjelent könyve az antik stíluselméletéről: Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig. Seneca. Bp. 1998.) előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek stb. a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában, nem szólva a különböző korokban egyes költőknél, íróknál való megjelenésükről. Ebben természetesen segít a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult irodalomelmélet.

4. Az alakzatok leírásának, rendszerezésének alapproblémái.

A) Mindenekelőtt meg kell határoznunk, mit tekintünk alakzatnak, továbbá hogy ezek milyen összefüggések alapján alkotnak részrendszereket, illetve rendszert, és hogy egyáltalán hogyan tárgyaltnak lexikonunkban.

Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma (szóalak, fordulat, kifejezés-mód), amelynek a felhasználása hatásosabbá teszi a stílust, illetve a közlést. Ilyenformán egyszerre szerkezet (forma) és művelet (funkcionálás). Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma eredetét tekintve olyan átalakító eljárás eredménye, amelynek során a beszélő kommunikációs célból eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi formáktól, és ez az új struktúra beépül a beszélő tudatába, majd retorikai jelenségként kategorizálódik.

Az alakzatok értelmezését illetően fontosak a következők.

a) A nyitottság: a nagyon változatos és változó kommunikáció eredményeként új és új alakzatok jöhetnek létre.

b) A kognitív szemléletnek megfelelően az adott nyelvi forma egyszerre működés is.

c) Ne – vagy inkább ne csupán – díszítő elemeknek tekintsük az alakzatokat, mint ahogy a régi retorika tette. Az alakzatok ugyanis a teljes megértést, a teljes közlést szolgálják: számolhatunk a díszítőn kívül az érvelő, a legkülönbözőbb érzelmeket keltő, megjelenítő erőt képviselő, a pontosságot fokozó stb. funkciójukkal.

d) Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az alakzatok mint a hatáskeltés eszközei fontos stílusjelenségek is.

B) Az alakzatok mibenlétével és főleg a rendszerezésével kapcsolatban vannak vitatott kérdések.

a) Első az alakzatok „eltérés” volta, illetve hibából való származtatása.

Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölik meg. És ez a devianciaelmélet éled újjá a 20. század második felében (kiemelve F. Heinrich Plett és Fónagy Iván nevét). Figyelembe kell azonban vennünk például Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Aztán Fónagy is így ír: „A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy solecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségéből nyelvi erénnyé.” (Világirodalmi lexikon. I. köt. 1970: 147.) És Vigh Árpád szintén így nyilatkozik: „...egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéden vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá.” (Retorika és történelem. Gondolat Kiadó. Bp. 1981: 488.)

Ezért döntöttünk úgy, hogy a hibából való származtatás jelzését általában kerüljük. Az „eltérés”-re azonban hivatkozhatunk (pl. a hangtani jellegű, illetve a szórenddel kapcsolatos alakzatok esetében), de akkor arra is utalunk, hogy mitől és mennyiben tér el.

b) A következő kérdés: a trópusok hozzátartoznak-e az alakzatokhoz, más szóval: tárgyalassanak-e az alakzatlexikonban?

Induljunk ki Bencze Lóránt megállapításából. Eszerint „... a figurák (szkémata) és a trópusok (tropoi) egymástól eltérő szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek, valamint különféle nyelvi (hang, morféma, lexéma, szintagma, mondat, szöveg) szintű műveletek eredményeként megalkotott jelenségek kategóriái. [...] Ezért maga az alakzatok és szóképek közti különbségtétel elméleti síkon nem tisztázódott soha megnyugtató módon.” (A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás [Trópusok és figurák]. In: Szathmári István [szerk.]: Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1996: 234.) Nem vitatható azonban, hogy a szóképek elsősorban kognitív műveleteket feltételeznek, az alakzatok pedig nyelvi-szintakti-

kai műveleteket (lásd Bencze i. m. 241–242). Viszont mindkét csoport funkciója azonos: a kontextustól függő hatáskeltés. Ez magyarázza, hogy az egyes retorikák – Quintilianustól máig – a köztük levő különbségeket is taglalják, elemzik (vö. Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára. Az alakzatok világa 16. füzet. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 2006: 13–14, 40–41), de általában együtt tárgyalják őket sokáig mint az „elocutio”, benne az „ornatus” eszközeit. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a 20. század második felében megszülető szemiotikai és strukturális rendszerű taxonómiák fel is függesztik a trópus és figura elkülönítését, rendszereik más szempontokat követnek (lásd pl. Lausberg idézett munkáját).

Ezek alapján mi sem mondtunk le a trópusok felvételéről. Mindazonáltal nyilván nem stilisztikai szempontból tárgyaljuk őket, az alakzatokkal való összefüggésük problematikájával meg külön szócikkben foglalkozunk (lásd „trópus”).

c) De talán a legvitatottabb, a legproblematisabb az alakzatok nyelvi-grammatikai hovatartozásának a megállapítása, azaz a nyelvi síkok szerinti rendszerezése, közelebről hogy egyáltalán beszélhetünk-e és milyen esetekben hang-, szó-, mondat-, jelentés- és gondolatalakzatról.

Történetileg három lényegesnek mondható állásfoglalást különíthetünk el. Az ókorban kialakítják a szó- és gondolatalakzat kategóriáját. Cornificius meg is határozza őket, és felsorol 35 szó- és 19 gondolatalakzatot. Cicero a köztük lévő különbséget is megfogalmazza (röviden: „ha a szavakat megváltoztatod, a szóalakzat megszűnik; a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogyan is változtatod meg benne a szavakat”). És utal arra, hogy melyik stílusnemhez milyen alakzat és szóképp illik. (Lásd részletesebben: Adamik i. m. 43–55.)

A 20. században két jellegzetes állásfoglalás különült el a jelzett területen. Ezek közül a liège-i csoport négy nyelvi szinten képzelel el a metabolának nevezett alakzatokat: a szó formáját módosítják az úgynevezett metaplazmusok, a szó jelentését a metaszemémák, a mondat formáját a metataxisok és a mondat logikai jelentését a metalogizmusok. Az úgynevezett neoretorika alapján létrejött rendszerezést többen bírálták, joggal (pl. Bencze i. m. 194–195; Vajda András: Költészet és retorika. Universitas Kiadó. Bp. 1998: 415 kk.), követte viszont Víg Árpád retorikai kislexikonában (i. m. 487–514).

A 20. század második felében a ma felé haladva a jelzett tekintetben több jelentős próbálkozás született, elsősorban külföldön. Jean-Jacques Robrieux „Rhétorique et argumentation” című munkájában (Paris, 2000².) jobbra megtartja a klasszikus retorika felosztását. Heinrich Plett „Systematische Rhetorik” című művében (Wilhelm Fink Verlag. München. 2000.) a nyelvi síkok számát megemeli: a fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai síkok mellé odaveszi a grafémiai, a textológiai és az intertextuális síkot. Tehát gondolatalakzat az ő rendszerében nincs.

A magyar nyelvű munkák közül Szabó G. Zoltán–Szörényi László „Kis magyar retoriká”-ja a következő rendben tárgyalja az alakzatokat: a fonológia, a szintaktika, a szemantika, a pragmatika és a négy változáskategória alakzatai. Vagyis a gondolatalakzatok a pragmatika alakzatai közé sorolódtak. Fónagy Iván a Világirodalmi lexikonban hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különböztet meg (1. köt. 1970: 146–147). Adamik Tamás azonban felhívja a figyelmet egy tévedésére (Adamik Tamás: Az alakzatok és szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra szerk.: A szónoki beszéd kidolgozása. Trezor Kiadó. Bp. 2004: 64–65): a „gondalatalakzat” címszó tárgyalása közben ugyanis Fónagy arra utal, hogy a gondolatalakzatok elemzésére csak az utóbbi időben került sor, és hogy ezek fogalma az ókori szerzőknél csupán sejtésszerűen merül fel olykor. Holott a gondolatalakzat ott szerepel – mint utaltunk rá – már Cornificiusnál.

Összefoglalva mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az alakzatok rendszerezésében sok minden – az alapvetés mindenképpen – megmaradt az ókorból. Mindamellet az antik retorika inkább meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon foglalkozott az alakzatokkal. A modern retorika viszont igyekszik a használat felől közeledni hozzájuk, továbbá keletkezésükben, működésükben próbálja megragadni őket. Az elmondottaknak megfelelően az alakzatok nyelvi síkok szerinti besorolását illetően abban maradtunk, hogy ha szükségesnek látjuk, besoroljuk az illető alakzatot, csak arra kell ügyelnünk, hogy a besorolás ne címkéző, taxonomikus legyen, hanem szemantikai, pragmatikai szempontú, utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, a kiterjedésére, a hatáira stb.

d) Problematikus továbbá a négy úgynevezett változáskategória alkalmazása, már csak azért is, mert nem minden alakzat sorolható be közéjük. Az szintén bonyolítja a felhasználásukat, hogy a változáskategóriák és a nyelvi síkok kombinálódnak. Nem beszélve arról, hogy gyakran az alakzat kontextusbeli helyzete dönti el a besorolást megszabó grammatikai, szövegteni és kommunikációs stb. viszonyokat.

A négy változáskategória – mint ismeretes – a nyelvi hibák keletkezésének négyféle műveletével függ össze. Ez a felosztás a kutatások szerint már Platónnál létezett, de mintha Quintilianusnál vált volna megalapozottabbá. Nála alakul ki a – mondhatnánk – négyes modell, a „quadripartita ratio”, tehát adiectio (hozzáadás), detractio (elvétel), immutatio (felcserélés) és transmutatio (sorrendválttatás, átalakítás). A 20. század második felében újjáéledő retorika központi fogalma, rendező elve az „eltérés” (francia: *écart*) lesz, és tovább él a négy változáskategória is. Ezt vették át kisebb mértékben módosítva, finomítva, bizonyos hangsúlyeltolódásokkal az újabb retorikák szinte napjainkig.

A változáskategóriák tekintetében elfogadtuk Kocsány Piroskának és Szikszainé Nagy Irmának a közös munkát bevezető, igen fontos tanulmányban leírt javaslatát: „... használjuk fel az »eltérés« fogalmát és a változáskategóriák kínálta rendező elveket.” (I. m. 48–49.) Annál is inkább – s ezt már én teszem hozzá –, mert a változáskategóriák alkalmazása, vagyis az eltérés mikéntjének a feltárása belevilágíthat az illető alakzat létrejöttébe, kialakulásába, amire egyébként is ki kell térnünk, beleértve funkcióinak a feltárását is. Talán mondanom sem kell, hogy az erőltetettséget, a kérdéses kategória mindenáron való megjelölését mindamellet kerültük.

5. A szócikkek felépítése.

A szócikkek élén a címszó áll. Ezek kiválasztásában – felhasználva az idevágó magyar, valamint a legújabb angol, francia, német stb. munkákat – viszonylagos teljességre törekedtünk. Természetesen a nagyon ritkán előforduló alakzatokat nem vettük fel. Ilyenformán csaknem 150 alakzatot tárgyalunk, és még több mint 100 utaló címszóval jelezzük, hogy a jelzett alakzatról mely tárgyalta alakzat keretében olvashatnak nem részletes, de érdemleges tájékoztatást (pl. „antifrázis → irónia” azt jelenti, hogy az „antifrázis”-ről lényegi mondanivaló szerepel az „irónia” tárgyalásában). Itt jegyzem meg, hogy utaló címszóval élünk akkor is, ha valamely alakzat két vagy több néven szerepel. Ilyenkor a második, harmadik névnél utalunk az elsőre, amely alatt az alakzat tárgyalatik (pl. az „anafora vagy előismétlés” esetében az „előismétlés”-t is felvéve a maga helyén a lemmák sorába, utalunk a tárgyalás helyére: „előismétlés → anafora”).

Hosszas töprengés után úgy döntöttünk, hogy követve Fónagy Iván Világirodalmi lexikonbeli eljárását, a franciák és mások példáját, az alakzatokat a gyakrabban használt magyar nevükön (ha ilyen egyáltalán van) vagy magyarosra átírt latin eredetű elnevezésükön tárgyaljuk (pl. „felsorolás”, „hasonlat” és „prétericció”, „szimploké”).

Az alakzatok idegen neveit a címszó után szögletes zárójelben közöljük, ilyen sorrendben: görög, latin, német, francia, angol és orosz. Ha valamelyik hiányzik, azt is jelezzük.

Egy dologban térünk el a szokásos eljárástól: az úgynevezett igazi, szorosabb értelemben vett alakzatokon kívül a megfelelő helyen tárgyaljuk szócikk formájában az alakzatok elméleti háttérét megvilágító címszavakat (pl. „alakzat”, „adjekció”, „mondatalakzat”, valamint „alakzat és grammatika”, „alakzat és szemantika”, „alakzat és norma” stb.), továbbá – mint említettem – a trópusokat (pl. „metafora”, „szimbólum” stb.), aztán bizonyos olyan, inkább logikai, szemantikai, retorikai és egyszerre stilisztikai jelenségeket, amelyek különböző mértékben kapcsolódnak az alakzatokhoz (pl. „definíció”, „eufónia”, „neologizmus”, „szillogizmus” stb.), végül egyes, hasonlóan az alakzatokhoz is kötődő verstani jelenségeket (pl. „alliteráció”, „kólon”, „rím” stb.). Mindez lexikonunk didaktikai jellegű és célú voltát erősíti, s szándékaink szerint így válik felhasználóbaráttá.

A szócikkekben az elnevezéseket lezáró szögletes zárójel utáni kettőspontot követi az alakzat rövid, lényegre törő meghatározása. Ezt azért iktattuk be, hogy az olvasó azonnal érzékelhesse, miről lesz szó. Ezután kitérünk az alakzat elnevezésének, elnevezéseinek a kialakulására. Részletes etimológiai fejtegetésekről nem lehet szó, csupán a jelenség mai megértését kívántuk elősegíteni.

Tárgyaljuk azután röviden az alakzat történetét: időrendben kik, milyen értelemben foglalkoztak vele, eljutva mai értelmezéséig.

Fontos szerepet szántunk az úgynevezett prototipikus példának, amely lehetőség szerint magán hordozza az illető alakzat valamennyi fontos tulajdonságát. Az idézett – szinte mintának szánt – példára támaszkodva, miután az esetleges szükséges értelmezést hozzáfűztük, következik az alakzatnak most már részletesebb meghatározása.

A szócikknek talán a legfontosabb része az alakzat leírása, jellemzése szintén példák segítségével. Mindez jelenti az alakzatnak mint szerkezetnek, illetve mint működő nyelvi-stilisztikai eszköznek a bemutatását, elsősorban a grammatikai, szemantikai, pragmatikai jegyek felsorakoztatásával. Jelenti továbbá az alakzat lehetőség szerinti besorolását a változáskategóriák, illetve a hang-, szó- stb. alakzatok közé, valamint az esetleges alfajok elkülönítését és a tárgyalt alakzat kapcsolódását vagy éppen társulását más alakzatokhoz.

Mivel nem a hagyományos taxonomikus felfogást kívántuk követni, különösen nagy hangsúlyt helyeztünk az egyes alakzatok funkcióinak a bemutatására.

Korszerű példaanyaggal igyekeztünk élni: a legszelebb körből válogattunk, a szépirodalomtól a publicisztikán át a mindennapi nyelvig, egészen a szlengig, közben ügyelve a felhasználás arányaira is, és arra, hogy idézésre mindig a kritikai vagy a legmegbízhatóbb kiadást vegyük alapul. Itt jegyzem meg, hogy az idézeteket mindig olyan írásjellel (esetleg írásjel nélkül) zárjuk, amilyennel az eredeti végződik. Továbbá egy-egy idézetben nyilván több alakzat szerepelhet, de az adott esetben csak azt emeljük ki dőlt szedéssel, amely a kérdéses szócikkben tárgyalatik.

A szócikkek érdemi részét a szakirodalmi bibliográfia (nálunk: Irodalom címen) zárja. Felsoroljuk a meghatározó, illetve legfontosabb klasszikus és modern összefoglaló, magyar és idegen nyelvű műveket (pl. Arisztotelész, Quintilianus, illetve H. Lausberg, G. Ueding stb., valamint Szabó G.–Szórényi munkája, továbbá a Világirodalmi lexikon idevágó szócikkei). Megemlítjük továbbá az olyan magyar és idegen nyelvű könyveket, tanulmányokat, amelyek különösen segítik az egyes alakzatok megismerését. A felsorolt munkák szerzőik nevének ábécérendjében, azon belül időrendben követik egymást, megemlítve a kiadót, a kiadás helyét, valamint időpontját és a megfelelő lapszámokat.

A szócikkek végén – ha szükséges – „Vö.:” jelzés után olyan címszavakat sorolunk fel, amelyekkel a tárgyalt alakzat rokonságban vagy más kapcsolatban van.

6. Az alkalmazott nyomdatechnikai eszközökről és a szerzők stílusáról.

Ami a nyomdatechnikai eszközöket illeti, arra törekedtünk, hogy a szócikkek ne legyenek tanulmány jellegűek: nem éltünk ugyanis a decimális és egyéb számozással, megjelöléssel, sem a kiemeléssel, továbbá nemigen található szócikkeinkben hivatkozás (legfeljebb szó szerinti idézés esetén).

A trópusok bemutatása, az elméleti háttér megvilágító, valamint a logikai, szemantikai vagy stilisztikai típusú cikkek azonban inkább tanulmány jellegűek. Tehát van bennük tagolás, kiemelés, hivatkozás, és az egyes kérdések kifejtése is természetesen részletesebb.

Az alakzatok bemutatásában a közlő, leíró jellegű stílusárnyalatot követtük, de természetesen a szerzők egyéni fogalmazásmódja valamelyest szinte minden szócikkben kiütözik, mint általában a többszerzős munkákban.

7. Szólni kell még a Stíluskutató csoportnak az alakzatlexikon elkészítése közben alkalmazott munkamódszeréről és az alakzatokkal kapcsolatos eredményeiről.

Minden hónapban (kivéve júliust és augusztust) tanácskoztunk. Az elvi-elméleti kérdéseket és az összes szócikket megvitattuk, úgy, hogy a kéziratot előre kiküldtük, majd először két vitaindító mondta el részletes véleményét, és ezt követték a hozzászólások, javaslatok. A szerzők aztán ezeket figyelembe véve véglegesítették szócikküket.

Közben kétszer tartottunk konferenciát, az előadásokat kötetben is megjelentettük a Tinta Könyvkiadó Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozatának 18. és 55. számaként. A retorikai-stilisztikai alakzatok világa című konferencián, illetve kötetben (szerk.: Szathmári István. Bp. 2003.) a szerzők elméleti kutatásaikról, továbbá arról adtak számot, hogy kiknek a műveiben és hogyan jelentkeznek egyes alakzatok. A stilisztikai alakzatok rendszerezése című konferencián, illetve kötetben pedig (szerk.: Szathmári István. Bp. 2006.) – mint a cím is jelzi – az előadók elsősorban az alakzatok rendszerezésének nehéz kérdéseit, valamint egyes alakzatok jellemzőit járták körül. Ezenkívül Az alakzatok világa című sorozatban folyamatosan megjelentettünk 20 úgynevezett tematikus füzetet, hogy elsősorban tanáraink már közben is felhasználhassák kutatási eredményeinket.

Talán a legnagyobb eredmény mégis az, hogy a csoport igazi közösségé alakult: az egymással törődés legfontosabb jellemzőnké vált. Egyébként többen PhD-fokozatot szereztek, de hitem szerint a csoport hozzájárult – ha közvetetten is – az akadémiai doktori fokozatok elnyeréséhez is.

8. Köszönet illeti a csoport minden tagját, kitartó munkájukért, a csoport iránti hűségükért.

Külön megköszönöm Bencze Lóránt és Gáspári László lektori és a lexikon létrejöttét sokoldalúan segítő tevékenységét. Fontos munkát végeztek az idegen nyelvű megnevezések összeállítói is: Bencze Lóránt (görög), Domonkosi Ágnes (latin), Kocsány Piroska (német), Aczél Petra (angol), Nagy L. János (francia) és Cs. Jónás Erzsébet (orosz). Hasonlóképpen az egyes részlegek „előlektora”: Boda Istvánné, Domonkosi Ágnes, Gellén Jánosné, Heltainé Nagy Erzsébet, Jenei Teréz, Kabán Annamária, Mínya Károly, Pethő József, Rozgonyiné Molnár Emma, Sájter Laura, Szikszainé Nagy Irma és Tátrai Szilárd. Aztán nem feledkezhetünk meg a szerkesztőkről, V. Raisz Rózsáról és Kozocsa Sándor Gézáról: sokat tettek azért, hogy lexikonunk megfelelő formában lásson napvilágot. Végül bár Tolcsvai Nagy Gábor más elfoglaltsága miatt a szócikkírásban nem tudott részt venni, konferenciái előadásaival, hozzászólásaival nagyban hozzájárult főleg az elméleti keretek tisztázásához.

Köszönet a Tinta Könyvkiadó igazgatójának és a nyomdai szerkesztőjének, az ő munkájuk is segítette a lexikon megfelelő megjelenését.

Utoljára, de nem utolsósorban hálásak vagyunk az OTKA-nak, a nem lebecsülendő anyagi támogatásért.

9. Lexikonunkat mint első enemű munkát elsősorban tanárainknak, egyetemi, főiskolai és középiskolás diákjainknak ajánljuk, ezenkívül haszonnal forgathatja mindenki, aki anyanyelvét és az irodalmat szereti.

Szathmári István